

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI OLIY TA'ILIM, FAN VA
INNOMATSIYALAR VAZIRLIGI

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АРХЕОЛОГИЯ ВА БУХОРО ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

БУХОРО ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ

(энг қадимги замонлардан ҳозиргача)
мавзусидаги халқаро миқёсидаги илмий-амалий конференция

МАТЕРИАЛЛАРИ

2023 йил–10 июнь

Бухоро - 2023

МУНДАРИЖА

МУСАҲҲИХ	АННОТАЦИЯ	
ҲАМИДОВ Обиджон Хафизович	СЎЗБОШИ ҚАДИМИЙ ВА ҲАМИША НАВҚИРОН БУХОРОИ ШАРИФ – ИЛМ-ФАН МАДАНИЯТ ЎЧОҒИ	3
Темиров Фаррух Умедович	БУХОРО – ЖАҲОН ТАМАДДУНИ, ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ САРЧАШМАСИ	7
1-ШЎБА. БУХОРОНИНГ ҚАДИМГИ, ИЛК ВА ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ		
ҲАЙИТОВ Шодмон Ахмадович	БУХОРО ВА НАВОИЙ ТАРИХИ МАСАЛАЛАРИ ПРОФЕССОР С.И.ИНОЯТОВ ТАДҚИҚОТЛАРИ КЎЗГУСИДА	18
Қахрамон РАЖАБОВ Сулаймон ИНОЯТОВ	ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ – ЎЗБЕКИСТОН ССР МАРКАЗИЙ ИНҚИЛОБИЙ ҚЎМИТАСИ (МУВАҚҚАТ ҲУКУМАТ) РАИСИ (1924 ЙИЛ НОЯБРЬ – 1925 ЙИЛ ФЕВРАЛЬ)	21
Аббосхон Ҳамзаевич АБДУЛЛАЕВ	“ТАРИХИ ЯМИНИЙ” ШАРҲИ	32
Отабек Бахриев АМАНИЛЛАЕВИЧ	ИМОМ БУХОРИЙНИНГ ШОҲ АСАРИ – “САҲИҲУЛИ БУХОРИЙ”	35
А.АБДУЛЛАЕВ Н.Б.МАХМУДОВА	АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙНИНГ ДУНЁ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ	37
Pirnazar Sardor o'g'li RAJABOV	XI ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODAGI IJTIMOIIY- SIYOSIIY JARAYONLARDA SALJUQIYLARNING O'RNI	42
Baxtishod Baxridin o'g'li UMAROV	ARAB MANBALARIDA BUXORO SHAHRI TAVSIFI (“KITOB AL-MASOLIK VAL-MAMALIK” MISOLIDA)	45
Jahongir Davlatovich OSTONOV	BUXORO VOHASINI O'RGANISH FRANSIYA- O'ZBEKISTON ARXEOLOGIK MISSIYASI HAQIDA	47
UTAYEVA Feruza Xolmamatovna QURBONOVA Dilnora Nuriddin qizi	IBN SINO ILMIY MEROSINING JAHON SIVILIZATSIYASIDA TUTGAN O'RNI	50
Абдусалом Рауфович АЮБОВ ВАХОБОВА Гулджахон Кахрамоновна	НАЗВАНИЕ БУХАРЫ В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ	52
ЗИЁВИДДИНЗОДА Зулолиддин ПРИМОВ Мухсин	АЗ ТАЪРИХИ РУШДИ МАТЕМАТИКА ДАР ОСИЁИ МАРКАЗИЙ	55
МУХАМЕДЖАНОВА Л. П. НОСИРОВ А.Ж.	ИСМАИЛ ИБН ХАСАН ДЖУРДЖАНИ - ВЕЛИКИЙ УЧЕНЫЙ ВОСТОКА	62
ОЛИМОВ Дилшодчон Рўзибоевич	АНТРОПОНИМИКАИ БУХОРО ДАР АСАРИ «ТАЪРИХИ БУХОРО»-И АБЎБАКРИ НАРШАХИЙ	66
ОЧИЛОВ Алишер Тўлис ўғли	БУХОРО ВОҲАСИ БРОНЗА ДАВРИ ИЖТИМОИЙ- ИҚТИСОДИЙ ТАРИХИ	71
РАИМҚУЛОВ А.А.	РОМИТАН ШАҲРИНИНГ ТАРИХИЙ ТОПОГРАФИЯСИ ХУСУСИДА	74
СОДИҚОВ Сомон Раҳимқулович	ИНЪИКОСИ БА САРИ ТАХТ ОМАДАНИ АМИР АБДУЛАҲАДХОН ДАР САРЧАШМАҲОИ ТАЪРИХИЙ ВА АДАБИЁТҲОИ ИЛМИЙ	81
Азимхўжа ОТАХЎЖАЕВ	СУҒДДА СУҒОРМА ДЕХҚОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ	85
РАЈАВОВ Oybek Iskandarovich	ХОҲА УВВОН IBN USMON IBN AFFON ZIYORATGONI	90
Хуршид ҚУРБОНОВ	ҚЎҲНА ТАРИХИМИЗНИНГ БЕБАҲО “ШОҲ САРОЙИ”	92

ичида ёзиб тугатдим. Уни олти юз мингта ҳадис орасидан чиқариб олдим ва уни ўзим ва Аллоҳ таоло ўртасида ҳужжат қиламан”⁷⁴.

Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, Имом Бухорий бу асарни тартиблаб жамлашга жуда узоқ вақт сарфлади. Уни тасниф қилишда бор диққат назарини унга қаратди. Унга қўйилган ҳар бир ҳадис асосли бўлгани сабабли ҳам дунё мусулмонлари тарафидан улуғ мақом, яъни, Аллоҳ таолонинг китобидан кейинги энг саҳиҳ китоб деган мартаба берилди. Бу асар ҳозирги кунгача ҳадисни ўрганиб тадқиқ қиламан, деган кишининг асосий манбасига айланди. Турли йўналишлар ва мақсадларда “Саҳиҳул Бухорий” ҳақида қирққа яқин китоблар ёзилган. Шулардан 13 таси босма ва 5 таси қўл ёзма шаклида етиб келган. Аммо ачинарли натижа шуки, имом Бухорий ватани бўлмиш Мовароуннаҳрда “Саҳиҳ”га тегишли ҳаммаси бўлиб еттигагина асар ёзилган, холос.

Шу билан бирга бу асар дунё мусулмонлари тарафидан улуғ мақом, яъни, Аллоҳ таолонинг китобидан кейинги энг саҳиҳ китоб деган мартаба берилди. Мана шу сабабдан бу асар ҳадис соҳасида Ислоом оламидаги китобларнинг энг ҳайрлиси ва гўзали бўлиб сифатланишга муносиб бўлди.

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙНИНГ ДУНЁ ТАРАҚҚИЁТИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

*Ажсиниёз номидаги НДПИ
т.ф.ф.д. (PhD), доц. А.Абдуллаев
БухДУ т.ф.ф.д. (PhD), доц.
Н.Б.Махмудова*

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгандан кейин барча соҳаларда туб ислохотлар амалга оширила бошланди. Шу жумладан, жаҳон цивилизациясига ўзларининг катта ҳиссасини қўшган буюк аждодларимиз меросини ўрганишга ҳам эътибор ортди. Айниқса, ҳозирги кунда ёшларни Ватанга садоқат руҳида тарбиялашда, улар тафаккурида ўзига ишонч ва шижоат уйғотишда маънавиятимизни юксалтириш, ўтмишдаги моддий ҳамда маданий бойликларни чуқур ўрганиш, тарғиб этиш ниҳоятда муҳимдир.

Аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Биринчи Президент И.Каримов айтганидек, биз фан ривожини учун, унинг таъминоти учун ҳеч нарсани аямаймиз. Абу Райхон Беруний бобомизнинг бундан ўн аср аввал айтган фикрини эслатмоқчиман: «Илм-фан кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш заруратидан пайдо бўлади»⁷⁵. Жаҳон фанида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлган ажойиб элдошимиз қомусий олим ҳақида биз ҳалигача тўла маълумотга эга эмасмиз. Ҳолбуки, Берунийдек улуғ алломалар ҳамиша ва ҳамма ҳалқлар орасидан ҳам етишиб чиқавермайди. Улуғ аждодларимиз яшаб ўтган энг қадим давр тарихини ўрганар эканмиз, биз учун қутилмаган, ҳайратланарли, аммо жаҳоншумул аҳамиятга эга маълумотларга дуч келаверамиз.

⁷⁴ Абу Бакр Аҳмад ибн Али Хотиб Бағдодий. Тарих Бағдод мадинатус салам. – Байрут: Дарул фикр, 2004. Ж. 2. – Б. 14.

⁷⁵ Каримов. И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 1998 й. Т. «Шарқ» нашриёти. 26.б.

Янги Ўзбекистоннинг ҳаётбахш шаббодалари ўзлигини таниётган, буюклик сари дадил интилаётган юртимизга кун сайин бир-биридан қувончли, тарихий ва унутилмас янгиликлар, ажойиб воқеликлар бахш этмоқда. Бугун етти иқлимни жалб этган Абу Райхон Беруний таваллудининг 1050 йиллик тўйи ҳам ана шундай воқеликлардан биридир.

Юнеско Ижроия Кенгаши 2021 йил апрел ойида бўлиб ўтган 211-сессиясининг буюк аллома Абу Райхон Беруний туғилган кунининг 1050 йиллигини халқаро миқёсида кенг нишонлаш тўғрисидаги Қарори ва 2022 йил 25 августдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Буюк мутафаккир ва комусий олим Абу Райхон Берунийнинг 1050 йиллигини халқаро миқёсида кенг нишонлаш тўғрисида»ги Қарорига асосан, Абу Райхон Беруний илмий-маърифий меросини янада чуқур ва кенг миқёсида тарғиб қилишга қаратилган тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шу жумладан улуғ алломага бағишланган мажмуа барпо этиш, форумлар, кўргазмалар ташкил этиш, қўлёзмалар ва бошқа материалларни реставрация қилиш, асарларини қайта нашр этиш режалаштирилган⁷⁶.

Ўрта асрнинг буюк комусий олими Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний 973 йил 4 сентябрда Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шаҳрида туғилди. Айрим манбаларда Берунийни Кат шаҳрининг ташқарисида туғилган, шу сабабли уни “Беруний”, яъни “ташқарилик” деган тахаллус билан ҳам аташган.

Беруний ёшлигиданоқ илм-фанга бўлган кизиқиши ортиб борган. Беруний кейинчалик машҳур олим Абу Наср Мансур ибн Ироқ қўлида таълим олди. Ибн Ироқ астрономия, геометрия, математикага оид бир қанча асарлар ёзиб, шулардан 12 тасини Олимга бағишлайди. Беруний она тилидан ташқари яна бир қанча тилларни: араб, сўғдий, форс, сурёний, юнон ва қадимги яҳудий тилларини, кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилини ўрганади.

Беруний инсон ва олим сифатида танилган дастлабки давр X асрнинг охири XI асрнинг биринчи ярми эди. XI асрнинг бошларида, аниқроғи 1017 йилдан бошлаб, Махмуд Ғазнавийнинг Хоразмни босиб олиши бошланади. Бу даврда бутун Ўрта Осиёнинг сиёсий ҳаётида ижтимоий тўқнашувлар, феодал урушлар бошланган. Аммо бундан олдинги ўн йилликлар давомида Хоразм иқтисодий томондан тез юксалган эди. VIII асрнинг бошларидаёқ бу шаҳарлардан энг асосийси Кат шаҳари бўлиб, манбаларда кўпинча Хоразм деб аталиб келган ва у хоразмшоҳлар африғийлар қадимги династиясининг пойтахти бўлган⁷⁷.

Улуғ олимнинг астрономия ва математикага оид мероси яхшироқ сақланган. Олимнинг аксарият асарлари араб тилида ёзилган. Олимнинг «Минерология» асарида тилшуносликка оид маълумотлар ҳам кўплаб келтирилган; Беруний баъзан тошларнинг форсча, лотинча номларини келтириб, бу номларга изоҳлар беради⁷⁸. Бу билан Беруний кончилик илмига асос солган.

Ўз илмий асарларидан бирида ёзишича, у Хоразмда яшаган даврида, 990 йиллардан бошлаб Кат шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун ўзи астрономик асбоблар ихтиро этган. 22 ёшидан Каспий денгизининг Жануби Шарқий соҳилидаги Журжон шаҳрида яшайди. Сўнг қадимги Рай шаҳрига

⁷⁶ <https://Lex.uz>.

⁷⁷ Салье М.А. Абу Райхон Беруний . Илм-фан классиклари Т.1960 й. 10.б.

⁷⁸ Салье М.А. Абу Райхон Беруний . Илм-фан классиклари. Т.1960 й. 46, 68.б.

боради, 998 йилдан кейин яна Журжонга келади ва бу ерда ўзининг иккинчи устози табиб, астроном, файласуф Абу Саҳл Исо Масихий билан танишиб, ундан таълим олади. Беруний «Осорул-боқия анил-курунил-холия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарини Журжонда ёза бошлаган ва 1000 чи йилда тамомлаган. «Осор-ул-боқия» Берунийга жуда катта шуҳрат келтирди, уни фаннинг ҳамма соҳасига қизиқувчи буюк олим эканини кўрсатади. Бу асар катта шуҳрат қозониб, Беруний 27 ёшидаёқ йирик олим сифатида эътироф этилди. «Осор-ул-боқия»нинг «Пайғамбарликга даъво қилган кишилар ва уларнинг алданган умматлари — уларга оламлар эгасининг лаънати бўлсин — тарихлари устида сўз» бобида исломдан олдинги замонлар ва ислом даврида пайғамбарлик ёки худолик даъво қилган кишилар ҳақида маълумот берилган. Асарнинг Муқаннага бағишланган қисми қисқача. Чунки Беруний Муқанна ва унинг тарафдорлари ҳақидаги батафсил маълумотларни бундан олдин ёзилган «Оқ кийимлилар ва карматийлар ҳақида хабарлар» китобида баён этганини таъкидлайди. Афсуски, бу асар бизгача етиб келмаган.⁷⁹

Бундан ташқари, Олим Журжонда астрономия, метеорология тарихига оид 10 дан ортик асар ёзади. Беруний Хоразмнинг янги ҳукмдори Абу Аббос Маъмун II ибн Маъмун томонидан мамлакатнинг янги пойтахти Урганчга чақиртирилади. Беруний Хоразмшоҳ томонидан жуда катта иззат-икром билан қабул қилинган. Беруний Урганчда Маъмуннинг бевосита раҳнамолигида вужудга келган илмий марказда фаолият кўрсатади. Олим шоҳ Маъмун II нинг энг яқин маслаҳатчиси сифатида мамлакатнинг сиёсий ишларида ҳам фаол қатнашади.

Тарихшунослик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, XIX асрдан бошлаб Европа ва Осиё мамлакатларида олимнинг асарлари билан қизиқиш янада кенг тус олди. Унинг асарлари лотин, француз, италян, немис, инглиз, форс, турк ва бошқа тилларга таржима этила бошланди. Ўзбекистон олимларидан У.Каримов, С.Олламов, М.Исҳоқов, Ў.Бекбаулов, М.Федеров, М.А.Салье, П.Шермухамедов, А.Расулов, О.М. Акрамхўжаев, А.Зиё, А.Ирисов, Б.Абдуҳалимов ва бошқалар, Осиё олимларидан С.Х.Навр, М.Козим, С.Бараний, М.Низамуддин, Ш.Ялтқай ундан ташқари Европалик олимлардан Ж.Рено, Э.Захау, Г.Зутер, Э.Видеман, К.Наллино, Ж.Сартон, Р.Райт, Г.Матвеевская, А.Венгеро, Б.Розенфельд, Г.Шроммайер, М.Хайруллаев М.Меерхоф кабиларнинг китоблари, таржималари нашр этилган. Бу тадқиқотчилар Беруний ижодига эътиборнинг юқорилигини кўрсатади. Алоҳида таъкидлаш лозимки, Беруний ижодини ўрганишда профессорлар Б.Каримов, Б.Раҳманов, ёш олимлардан А.Алламбергановларнинг ўрни жуда каттадир.

Берунийнинг фалакиёт соҳасидаги хизмати айниқса, каттадир. Олим астрономия масалалари билан ҳам жуда кўп шуғулланар эди. Ўзининг астрономик кузатишларига асосланиб Беруний осмон экваторига Қуёш эклиптикаси оғишининг катталиги ($23^{\circ} 34'$) ва эклиптика оғиши узунлигининг асрий ўзгаришларини белгилашда, Қуёш апогеяси (авжи) узоқлигини аниқлашга қадимий ва ўзига замондош бўлган астрономларга қараганда анча аниқ натижаларга эришган. Олим 1029 та юлдузнинг координатлари ва юлдуз катталиклари қайд этилган юлдузлар жадвалини ҳам тузган⁸⁰. Олим ўз замонасининг улкан математикларидан бири эди.

⁷⁹ Улжаева Ш. Муқанна ҳақида. 2019. 22 август. Интернет маълумотлари.

⁸⁰ С.Олламов. Берунийнинг маънавият боғи. Т. 2011 й. «Тафаккур қаноти». 13 б. ⁸⁸ Бекбаулов. У. Аль-Беруни. Изд. «Жаҳоннама» Нукус-1984 г. 208-209 б.

Бироқ Берунийни нафақат куёш тутилиши қизиқтирарди. У ерда ва осмонда содир бўлган ҳамма нарсани билишга интиларди. Қолаверса, бирор нарсани билиб, иккиланмай, одамларнинг олдига борар нима учун у ёки бу нарсани билиш кераклигини тушунтирарди, содда тушунтирарди, шунда тинглаганларга осмон ва ер билан чамбарчас боғлиқ бўлган номаълум сирлар очиларди. Агар келаси йил куёш ерга яқинроқ бўлади десак, қурғоқчиликни кутамиз. Демак, ариқ ва каналларни яхшилаш керак⁸⁸. Албатта, бу ва бошқа сирларни билиш осон емас.

Маълумки, Ал Беруний, Носириддин Тусийлар бошланғич меридианни тузиб чиққан шаҳарлар Макка, Мадина, Бағдод, Дамашқ, Қуддус, Қоҳира, Урганч, Самарқанд, Бухоро сингари шаҳарлардан то Қурдобагача борганди. Биламизки, Қурдоба Испанияда, араблар Испанияни босиб олган даврларда вужудга келган халифалик шахри. Ал Беруний ва Тусийлар тузиб чиққан бошланғич меридианлар Гринвич меридианидан анчагина фарқли бўлиб чиқдики, бу улар Христофор Колумб Американи очмасидан олдин «Янги дунё» ҳақида билишган, деган иддаони беради. Янаям аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Тусий Ал Берунийдан жуда кўп нарсаларни ўрганганини айтиб, унга юксак баҳо берган ва шундай экан, биринчи иддао Ал Берунийга бориб тақалади. Ўзидан етти аср аввал кашф этилган Кратес глобусига қараганда асбобнинг афзаллик томонлари жуда кўп эди. Беруний яратган Кат глобусида битта белги бор, орқа кенгликдаги денгиз ўртасида кафтдек қурғоқ материкнинг шакли-шамойили кўзга ташланади. Глобуснинг афсонасида⁸¹ ушбу координатда Осиё қуруқлигининг бўғоз орқали ажралиб турадиган, бироқ инсон қадами етмаган қуруқликдан иборат материк бор. Ушбу материка ҳам етиб борувчи Мафанналар⁸² топилиб қолар деб ёзиб қўйди. Глобус ҳақида фикрини хулосалаб яна «Муайян маконда туриб махсус ҳисоб-китобга таянган ҳолад ҳоҳлаган бир материкни аниқ координатларда кўрсатиш мумкин» деган ёзувни битади⁹¹. Берунийнинг ўз қўли билан яратган глобуси афсонаси географ олимларнинг энг сўнги йилларда қўлга киритган янги маълумотларини акс эттиради. Кафтдек кўринадиган материкнинг ҳозирги АҚШ эканлигини тан олмақдалар. Беруний ўз глобусида бу материкларга ҳам ўрин ажратган.

Берунийнинг ўзидан олдин яшаган географлардан, жумладан Птоломей ёки Страбондан ажралиб турадиган фарқи шундаки, у ўзининг мустақил изланишлари асосида дунё мамлакатлари жойлашган координатларининг жойлашуви ҳайрон қоларли даражада аниқ ва мукамалдир.

Нью-Йорк штатида жойлашган Миддлтаун археологик тадқиқотлар марказининг собиқ директори Салвадор Майкл Трентонинг тадқиқотларига кўра, Колумб Америкага қилган сафарида Рожер Беконнинг географияга оид асарини ёнида олиб юрган. Беконнинг бу асари эса Беруний, Хўжандий, Тусий асарлари ва бир қанча араб манбаларининг маълумотлари асосида ёзилган. Бундан ташқари, Беруний шунчаки бошқа тиллардаги асарларни она тилигина эмас, она тилидаги манбаларни бошқа тилларга ҳам таржима қилгани ва унинг бу ёзувлари Андалусия (ҳозирги Испания)га қадар етиб боргани ҳақида етарли фактлар мавжуд. Христофор Колумб Америкага сафар қилганидаёқ моддий ашёларни топаркан, Гаитида бу ерда олдин Осиёликлар бўлганини билиб бўлганди. Тринидадда ҳам худди шундай бўлди. Гаити ва Тринидадда топилган

⁸¹ Афсона-географик атама сифатида харитага ёки глобусга берилган изоҳни англатади.

⁸² Мафанна X асрда Сирафдан Хитойгача бўлган масофани сувда сузиб ўтган аквалент, денгизда сузувчи.

⁹¹ Ў.Бекбаулов. БЕРУНИЙ. Тошкент. 2006 йил.37 б.

ашёлар, куруллар ва матолар VIII асрда Испанияни ишғол этган арабларга тегишли эди. Тринидадда аҳолисининг ахлоқ нормалари эса мусулмонча эди.

— Американинг 565 та яшаш минтақаси ва географик жойлари номи арабча ёзилган. Улар Колумбдан олдин шундай номланарди. Ҳатто ҳиндуларнинг апачи, могиқан, хохокам ва бир нечта гуруҳларининг номлари арабчадир.

Колумб Беатрис Боабадиля билан оила қурган. Боабадиля (Абу Абдулладан келиб чиққан) араблардан бўлган. Колумб Сан-Салвадор номини берган оролнинг олдинги номи “Туанахан” (арабча “Ихвана”дан олинган бўлиб, «қардошлик» маъносини беради) эди. Колумбнинг ўғли отаси Гондурасда кўрган араб ҳиндулари ҳақида ҳам ёзган. Уларнинг гуруҳи Алмамилар бўлиб, Ал-Имомдан келиб чиққан. Колумб илк бор бу ерни мусулмонлар очган бўлиши мумкинлигини кўрсатувчи далиллар билан тўқнашган жой Гаити эди ва негадир кейинги оролга бориб, яна ортга қайтгунигача Гаитида қолган экспедиция аъзолари, ўнлаб гувоҳлар ғойиб бўлганди. Колумб уларни ҳиндулар ўлдирганлигига Испания қиролини ҳам ишонтирган.

Хуллас, Колумб Америкага сафарга чиққанида ўзи билан Берунийнинг қарашларини ҳам олиб кетгани аниқ. Бир сўз билан айтганда, испанларнинг эркатойи бўлган Колумб Шарқ алломаларининг барча қимматли кашфиётлари ва манбаларини ўзиники қилмоқчи эди, холос. Аслида, у тамаки чекишни ихтиро этишдан бўлак нарса қолдирмаган.

Беруний ўз асарлари рўйхатини тузгандан кейин яна иккита муҳим китобини ёзган. Булардан бири «Минералогия»дир. Бу рисола ўз замонаси учун Марказий Осиё ва Яқин Шарқ ҳатто Оврўпода ҳам минералогия соҳасида энг яхши, тенги йўқ асар ҳисобланади. Олимнинг охириги асари «Доривор ўсимликлар ҳақида китоб»ининг қўлёзмаси XX асрнинг 30-йилларида Туркияда топилди. Асар «Сайдона» номи билан машҳур, унда Беруний Шарқ, айниқса, Марказий Осиёда ўсадиган доривор ўсимликларнинг тўла тавсифини берган эди.

Олим сўнги авлодларга катта илмий мерос қолдирди. Чунки Берунийнинг ўз даври илм-фанининг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ таржималари, турли ҳажмдаги асарлари, ёзишмалари қолганлиги бизга маълум. Юқорида кўрсатиб ўтилган катта ҳажмдаги асарларидан ташқари астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минералогия, география, арифметика, тиббиёт, фармакогнозия, тарих, филология масалаларига оид қатор рисолалар яратди ва санскрит тилидан арабчага, араб тилидан санскрит тилига таржималар қилди, бадиий ижод билан ҳам шуғулланиб шеърлар ёзди. «Астрологияга кириш», «Астрономия калити», «Жонни даволовчи қуёш китоби», «Икки хил ҳаракатнинг зарурлиги ҳақида», «Кўпайтириш асослари», «Птолемей «Алмагест»ининг санскритчага таржимаси», «Фойдали саволлар ва тўғри жавоблар», «Фарғоний «Элементлари»га тузатишлар», «Турклар томонидан эҳтиёткорлик», «Оқ кийимлилар» ва қарматлар ҳақида маълумотлар», «Шеърлар тўплами», «Ал-Муқанна ҳақидаги маълумотлар таржимаси», «Ибн Сино билан ёзишмалар» шулар жумласидандир.

Буюк олим ер юзасининг ҳар бир қисми ўзининг узок тарихий тараққиётига эга эканлигини қайд этади. Марказий Осиёнинг баъзи бир минтақалари, шу жумладан, Амударё водийсининг геологик ривожланишини биринчи марта жиддий ўрганишга ҳаракат қилган ҳам Берунийдир. Унинг Амударё водийсининг геологик ўтмиши ва Орол денгизининг пайдо бўлиши ҳақидаги хулосалари ўша замоннинг энг муваффақиятли геологик таҳлилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Олим «Денгизлар қуруқликка, қуруқликлар эса денгизга айланади» деган назарияга суянади. Олимнинг фойдали

қазилмалар қатламининг пайдо бўлиши, жинслар емирилишининг аҳамияти, тоғ жинсларининг нураши кабилар ҳақидаги хулосалари катта илмий аҳамиятга эгадир. У тоғларнинг пайдо бўлиши ва йўқ бўлиб кетиши табиий омиллар асосида юз беришини талқин этувчи назарияни олға суради.

Беруний Аристотелнинг натурфилософияси билан бевосита шуғулланиши натижасида Аристотель қарашларига танқидий ёндашиб, ҳатто заиф томонларини танқид этиш даражасига бориб етди⁸³.

Биз Иссак Ньютон, Альберт Эйнштейн сингари улуғ алломаларнинг илм-фан соҳасидаги қилган буюк хизматларини тан олган ҳолда бутун дунёни лол қолдирган оламнинг тортишиш қонуни, нисбийлик назарияси сингари илмий ихтироларнинг фан оламида тутган ўрнини камситмаган ҳолда бир чин сўзни айтиш лозим. Шарқ ва Ғарбда, Шимол ва Жанубда очилган илмий-назарий кашфиётларнинг илк тамал тошлари буюк аллома Абу Райхон Беруний томонидан қўйилган ва «асослари» топилган. Агар биз бу ҳақиқатни кечикиб бўлса ҳам тан олсак асрлар давомида унутилиб келинган ҳақиқат ўз жойида қарор топган бўлади⁸⁴.

Хулоса ўрнида шунни айтиш мумкинки, Абу Райхон Беруний томонидан олам тузулишининг геоцентрик ва гелиоцентрик манзаралари баравар эътироф этилиши «араб» олимлари ўртасида ҳукм сурган Птоломей таълимотига нисбатан олға ташланган катта қадам бўлди. Шарқий Европа геграфияси ва этнографиясини ишлаб чиқиш, мусулмон Шарқ мамлакатларини славянлар билан ҳамда Шарқий Европанинг бошқа ҳалқлари билан таништириш ишига Беруний каби буюк даҳо катта ҳисса қўшди, деб бемалол айта оламиз.

XI ASR BIRINCHI CHORAGIDA BUXORODAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY JARAYONLARDA SALJUQIYLARNING O'RNI

*Rajapov Pirnazar Sardor o'g'li,
O'zbekiston xalqaro islom
akademiyasi tayanch
doktoranti*

Saljuq (taxminan 900-1007) o'g'uzlarning Qiniq qabilasiga mansub bo'lgan⁸⁵. Saljuq X asr boshlarida tug'ilgan bo'lib, otasi Duqaq vafot etganida 17-18 yoshlar atrofida edi. Saljuq otasi vafotidan keyin O'g'uz Yabg'u davlati (766-1055) qo'mondoni etib tayinlangan. Bir kuni Saljuq saroyga tashrif buyurarkan, yabg'uning yoniga o'tirdi. Lekin taomilga ko'ra, u yabg'uning xotini va bolalaridan keyingi o'rinda o'tirishi lozim edi. Uning bu qilmishini hurmatsizlik deya baholagan yabg'u Saljuqni yo'q qilish payiga tushgan⁸⁶. Natijada Saljuqbey o'g'uz yabg'usi xotining fitnasiga uchib uni o'ldirishidan xavfsirab, askarlari va

⁸³ [https:// e-tarix.uz](https://e-tarix.uz),

⁸⁴ П.Шермухамедов. Даҳонинг туғилиши ёхуд АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ қисмати. Т. 2009 й. «Vorishnashriyot» й. 308 б.

⁸⁵ Hamidulloh Mustavfiy Qazviniy. Tarixi guzida (تاریخ گزیده). – Tehron: A.Navoiy, 1960. – S. 426.; Reşidud-din. Câmi ut-tevârih: Selçuklu devleti (Farsçadan Çevirenler Erkan Göksu H.Hüseyin Güneş). – İstanbul: Selenge yayınlari, 2010. – S. 70.; Shayx Muhammad Sodiқ Muhammad Yusuf. Islom tarixi, II juz. – Toshkent: Hilol nashr, 2017. – B. 133.

⁸⁶ M. Köymen. Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi I. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993. – S. 24.; A.Sevim, E.Merçil. Selçuklu Devletleri Tarihi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995. – S. 16.